

НОВІ ЛАТИНСЬКІ НАПИСИ З РИМСЬКОГО ХРАМУ В ОКОЛИЦЯХ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

В. М. Зубар, О. Я. Савеля, Т. Сарновський

Стаття присвячена публікації та інтерпретації нових латинських епіграфічних пам'яток, знайдених під час розкопок храму Юпітера Доліхена на околиці Балаклави.

Улітку 1996 р. під час будівельних робіт на території м. Балаклави, за 2 км на північний схід від Балаклавської бухти співробітниками археологічної експедиції Національного заповідника «Херсонес Таврійський» під керівництвом О. Я. Савелі було розкопано будівлю, пов'язану з культами божеств, яких вшановували солдати дислокованого там римського гарнізону (рис. 1). До цієї знахідки було відомо, що у Тавриці головною базою римських військ, які прийшли на допомогу Херсонесу в середині II ст., був саме цей центр. Проте не так давно було встановлено, що римські війська стояли не тільки в Херсонесі, але і в інших пунктах його округи. На користь цього свідчили лише побічні факти¹. І от тепер щасливий випадок підтвердив це вірогідне припущення. Балаклавський культовий комплекс є досить складною археологічною пам'яткою і всі матеріали з її розкопок заслуговують повної та всебічної публікації. Незважаючи на те, що розкопки ще тривають, аналіз уже знайдених епіграфічних пам'яток та іншого матеріалу є доцільним. Він дозволить сконцентрувати увагу на деталях та зробити подальші польові дослідження більш цілеспрямованими та результативними. Однак, перш ніж безпосередньо перейти до розгляду латинських написів, слід кілька слів сказати про розкопаний культовий комплекс.

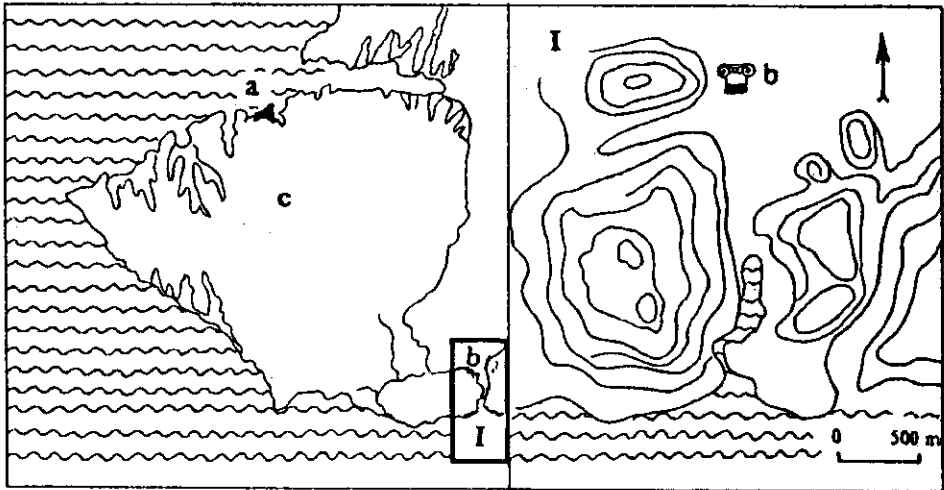

Рис. 1. Херсонес Таврійський та його околиці: *a* — Херсонес; *b* — храм Юпітера Доліхена; *c* — Гераклейський півострів. *I* — район сучасної Балаклави.

Споруда являла собою прямокутний у плані будинок довжиною 16,5 м, орієнтований за лінією північний захід — південний схід. По периметру простежено стіни товщиною 0,8 м з укладених плазом рваних шматків вапнякового плитняку (рис. 2). Судячи за знахідками фрагментованої бази колони, досліджену будівлю можна інтерпретувати як залишки храму з іонійським або коринфським портиком. У портику на дні будівельної траншеї було знай-

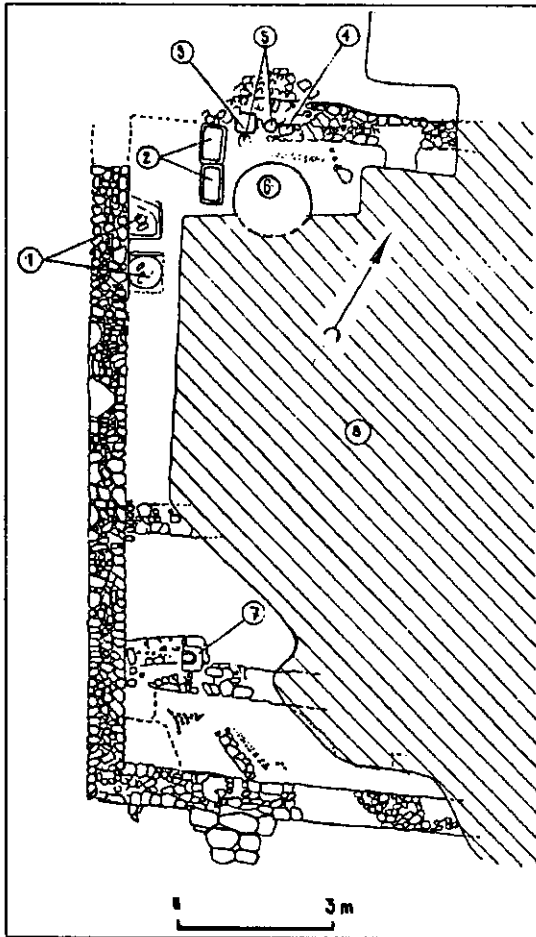

Рис. 2. План культової будівлі. Розкопки 1996 р.: 1 — вогнища; 2 — прямокутні вапнякові плити на ніжках; 3 — постамент статуї Геракла; 4 — вівтар з присвятою Вулкану; 5 — вотивні колони; 6 — середньовічна яма; 7 — база колони; 8 — нерозкопана площа.

дено фрагменти плити з написом на честь Юпітера Доліхена. У цілі храму, біля північно-західної стіни, *in situ* зафіксовано постамент статуї з присвятою Геркулесу та вівтар, пов'язаний з ушануванням Вулкана, а також нижні частини двох колон з вапняку, одну з яких оздоблено паростками плюща (рис. 3). Не виключено, що на верхніх частинах колон, які не збереглися, також могли бути присвяти богам². Поряд, паралельно південно-західній стіні, також *in situ*, зафіксовано дві вапнякові прямокутні плити на ніжках, які стояли на рівні основи постаменту статуї Геркулеса³. На цьому ж рівні біля південно-західної стіни храму розкопано два вогнища, у заповненні яких знайдено дрібні кістки птахів (рис. 2). На рівні постаменту статуї Геркулеса в засипці було знайдено фрагменти ще двох плит з присвятами Юпітеру Доліхену та зображення масок, очевидно, розбитих під час загибелі храму, уламки статуї, скульптурних зображень, рельєфів, фрагменти черепиці з латинськими клеймами, кераміка тощо. Таким чином, перед нами той винятково рідкісний в археологічній практиці випадок, коли у розпорядження дослідників одночасно потрапили різні категорії дже-

рел. На жаль, північно-східну стіну поки що не розкопано, а це не дозволяє повністю реконструювати план та архітектурні особливості храму.

Тепер розглянемо знайдені в храмі написи:

1. Восьмирядковий латинський напис вирізьблено на лицьовій стороні постаменту статуї прямокутної форми, виготовленого з мшанкового вапняку інкерманського родовища. База та карниз з лицьової сторони профільовані. Поверхню пам'ятки оброблено сокирою та бучардою, а також затерто теркою. Його висота 0,66 м, ширина по лицьовій поверхні 0,47 см (рис. 4; 5, 1). Напис читається повністю:

HERCVLI SACR
 PRO SALVTE IMP
 ANTONINI AVG ET M
 AVREL CAES ANTON
 VALENS TRIB MLT
 LEG I ITAL PER NOVI
 VMVLPIAN > I LEG
 EIVSD

Напис було вирізьблено на карнізі та середній частині постаменту. Його виконано професійним майстром за заздалегідь прокресленими лініями чіткими літерами. Їх висота коливається від 2,5 (останній рядок) до 5 см

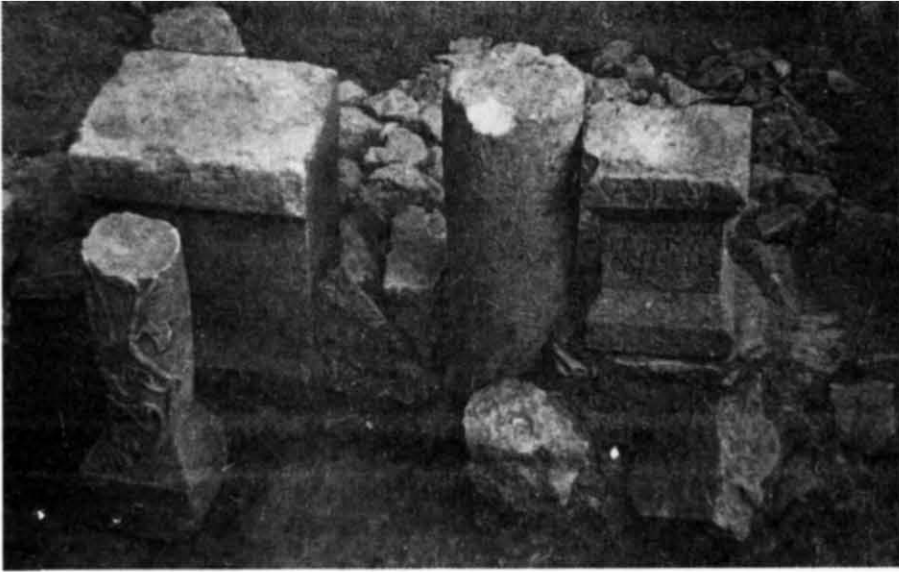

Рис. 3. Видгляд північно-західної частини храму після розкопок.

(перший). Кінці літер прикрашено апексами. В усіх рядках напису, за винятком перших двох, стояли розділювачі у вигляді трикутних крапок. У першому рядку цього напису літери Н та Е, в третьому — N та I, в четвертому і п'ятому — L та I, а також в шостому рядках I та T, подано в лігатурах. При цьому в четвертому та шостому рядках O за розмірами значно менше інших літер.

Напис може бути відновлено таким чином:

*Herculi sacr(um)
pro salute imp(eratoris)
Antonini Aug(usti) et M(arci)
Aureli(i) Caes(aris) Anton(ius)
5 Valens trib(unus) milit(um)
leg(ionis) I Ital(icae) per Novi-
um Ulpian(um) > (centurionem) leg(ionis)
eiusd(em).*

Переклад: Геркулесу присвячено. За здоров'я імператора Антоніна августа та Марка Аврелія цезаря. Антоній Валент, військовий трибун I Італійського легіону (встановив) за допомогою Новія Ульпіана центуріона того ж легіону.

Час встановлення статуї Геркулеса дозволяє уточнити зміст напису на її постаменті. В ній сказано, що її було поставлено «За здоров'я імператора Антоніна августа та Марка Аврелія цезаря». У зв'язку з чим цікаво, що тут використано дуже коротку титулатуру як Антоніна Пія (138—161 рр.), так і Марка Аврелія (161—180 рр.)⁴. 139 р. 18-річний Марк Аврелій одержав титул цезаря й став офіційно іменуватися Aurelius Caesar Augustus Pii filius. А 1 грудня 147 р. йому були надані трибунські повноваження та проконсульська влада, що фактично підняло його до становища співправителя Антоніна Пія⁵. 7 березня 161 р., після смерті Антоніна Пія, Марк Аврелій став правлячим імператором⁶. Виходячи зі сказаного, постамент статуї Геркулеса може бути широко датований часом між 139 та 161 рр. Однак вірогідніше те, що його датування повинно бути звужено до 147—161 рр. — часу, коли Марк Аврелій отримав трибунські повноваження, чим і пояснюється його спільна згадка з Антоніном Пієм в епіграфічних пам'ятках⁷. На користь цього свідчить і те, що з чотирьох датованих 139—161 рр. нижньомезійських присвят Геркулесу два було встановлено за часів намісництва Вітразія Полліона (Vitrasius Pollio) (156(?)—159(?))⁸.

Рис. 4. Постамент статуї Геркулеса з присвятою.

Зараз встановлено, що спочатку кістяк римського гарнізону Херсонеса складався з солдат V Македонського легіону⁹. Тому, виходячи з того, що передислокація підрозділів цього з'єднання з території Нижньої Мезії до Дакії закінчилася близько 166/167 рр.¹⁰, а в Херсонесі солдат V Македонського легіону замінили військовослужбовці I Італійського легіону¹¹, розглянутий постамент статуї, вірогідно, слід датувати другою половиною — кінцем 50-х рр. II ст.

2. Два фрагменти лівої половини плити інкерманського вапняку з восьмирядковим фрагментованим латинським написом у прямокутній профільованій рамці розмірами 0,62×0,69×0,11, внутрішнє поле — 0,425×0,585, товщина плити — 0,09 м. Лицьова та бічна поверхні оброблено бу-

чардою та затерто теркою, зворотній бік — оббито. Напис зберігся не повністю. У першому рядку відсутнє закінчення імені божества. Закінчення наступних рядків також обламани. Причому, якщо у другому рядку збереглося десять знаків, то в останньому, восьмому, тільки чотири. Отже, від напису збереглася тільки ліва половина тексту (рис. 5, 3; 6, 1). Вона читається так:

I O M DOLICHE-----
 VEXILLAT -----
 INFQVAEEST -----
 SVBCVRA -----
 TIS TRIB -----
 TEMPLV -----
 TITVIT -----
 VLPI -----

Напис виконано рукою досить професійного майстра. Літери старанно та глибоко вирізьблено за тонко прокресленими лінійками. Їх висота коливається від 5,5 (перший рядок) до 3—4,5 см. У заглибленнях літер збереглися залишки червоної фарби. Їх закінчення прикрашено апексами. Шрифт цієї пам'ятки тотожний попередньому. Причому, виходячи з написання літер, можна припустити, що обидві пам'ятки вийшли з-під руки одного майстра і датуються близьким часом. За шрифтом вони близькі до пам'яток часів правління Траяна та Антонінів¹². До особливостей слід віднести наявність у першому, другому та п'ятому рядках розділювачів у вигляді трикутних крапок. У третьому рядку літери N та F, а також V та A написано в лігатурі, а S в

цьому ж рядку вдвічі менша за інші. Літера Q має порівняно довгий та трохи загнутий догори хвостик, характерний для написів ранньоімператорської епохи¹³.

Перший рядок напису може бути відновлено як I O M DOLICHE(NO). У зв'язку з тим, що на початку третього рядка стоїть INF(ERIOR), та виходячи з аналогічної легенди на черепичному клеймі з Харакса¹⁴, у другому рядку після VEXILLAT(IO) повинна була стояти назва провінції, до армії якої належали солдати, — MOESIA¹⁵.

Закінчення третього рядка найважче для відновлення. Виходячи з того, що після назви провінції стоїть QVAE EST, закінчення цього рядка слід визначати як підрядне речення, яке відноситься до слова vexillatio. Тут могло стояти in statione, in castello, in praesidio та ін. Не виключено, що тут могло бути найменування області (in Taurica), де дислокувалася вексиліяція. Адже в надгробній епітафії Тіберія Плавтія Фелікса Феррунтіана він прямо названий препозитом військ, розмішених у Скіфії та Тавриці¹⁶. Тому, враховуючи можливість багатоваріантного відновлення закінчення цього рядка, немає підстав остаточно зупинятися на жодному з наведених припущень.

На початку четвертого рядка стоїть SUB CURA¹⁷, а далі йшло, мабуть, двоскладове ім'я римського військового трибуна, що закінчувалося на NS. Виходячи з наявності в іншому, близькому за часом, написі з цього ж храму імені Антонія Валента, військового трибуна I Італійського легіону, швидше за все, тут слід відновлювати [ANTONII VALEN]/TIS, TRIB(UNI) [MILIT(UM) LEG(IONIS) I ITAL(ICA)].

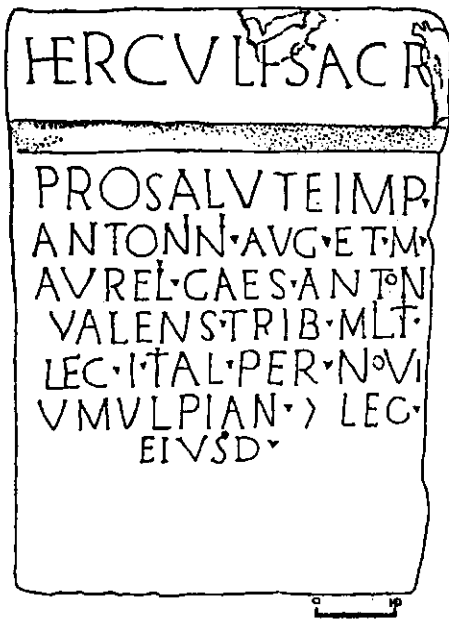
На початку шостого рядка стоїть TEMPLV(M) — споруда, яку було відновлено або реконструйовано вексиліяцією під командуванням трибуна I Італійського легіону Антонія Валента. Судячи за численними аналогіями, кінець цього рядка та початок наступного повинні бути доповнені як [RES]TITUIT¹⁸, а перед ним повинно було стояти A SOLO¹⁹, бо, виходячи з розмірів цього рядка, інші можливі відновлення уявляються менш вірогідними. Наявність у восьмому рядку напису римського імені дозволяє припустити, що після [RES]TITUIT міг стояти прийменник PER. Після нього, виходячи з присвяти Геркулесу, може бути відновлено [NOVIVM] VLP[ANUM LEG(IONIS) EIUSD(EM)]. Якщо все сказане вірно, то можна припустити, що в кінці напису стояло ім'я центуріона, який безпосередньо керував роботами і, очевидно, був командиром римського військового загону, що дислокувався на місці м. Балаклави (рис. 5, 3).

Таким чином, весь напис можна відновити так:

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Doliche[no]
vexillat(io) [Moesiae]
inf(erioris) quae est [— — —]
sub cur[a Ant(onii) Valen]—
5 tis trib(uni) [milit(um) leg(ionis) I Ital(icae)]
templu[m a solo res]—
tituit per Novium]
Vlpi[an(um) > (centurionem) leg(ionis) eiusd(em)].*

Переклад: Юпітеру Кращому Найбільшому Доліхену. Вексиліяція Нижньої Мезії, що дислокується —————, під командуванням Антонія Валента, військового трибуна I Італійського легіону, храм (від фундаменту?) відновила (реставрувала) з допомогою Новія Ульпіана, центуріона того ж легіону.

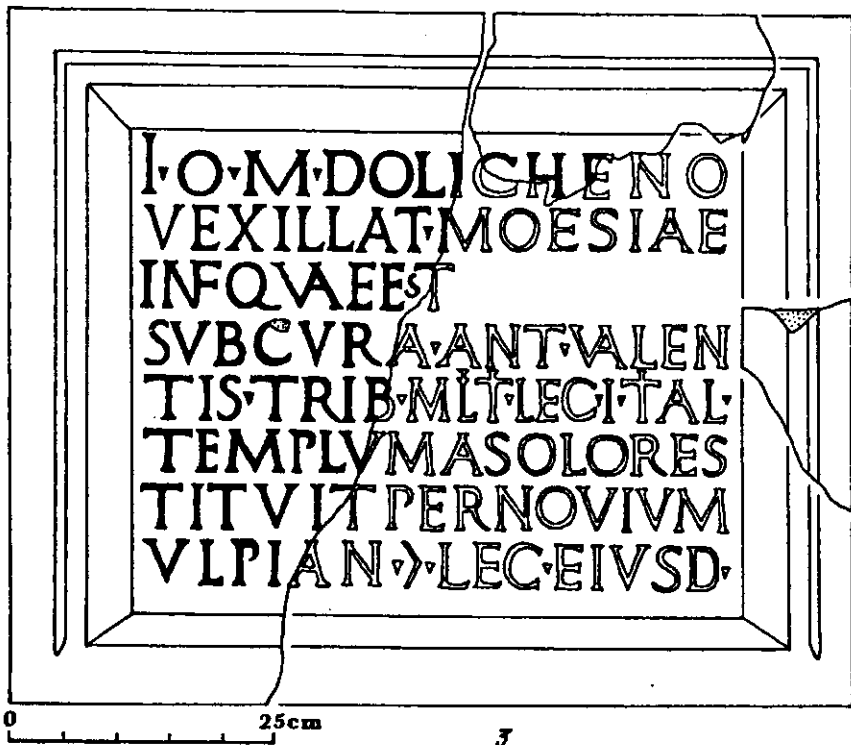
3. Два фрагменти прямокутної плити з мшанкового вапняку інкерманського родовища розмірами 0,91×0,565×0,08 м. Верхню частину плити слатро заглиблено та облямовано по периметру погано виконаною рамкою. У центрі нижньої частини плити є кругле заглиблення для з'єднання з ніжкою. Пливу оброблено зубаткою та зачищено троянкою. На торці лицьової сторони за попередньою розміткою в один рядок грубо вирізьблено латинський напис I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dolicheno з розділювачами у вигляді трикутних крапок. Висота літер, кінці яких прикрашено апексами, неоднакова. Якщо перша літера мала висоту 6, то остання — тільки 4 см. За шрифтом напис досить близький до попередніх (рис. 6, 4; 7, 1).

1

2

3

Рис. 5. Латинські написи з розкопок храму. Прорисовки.

4. Два фрагменти прямокутної добре обробленої плити мшанкового інкерманського вапняку розмірами 0,35×0,64×0,095 — 0,12 м. Верхню частину заглиблено та облямовано широкою скошеною рамкою шириною 0,105 м. На торцевій частині плити зберігся фрагмент акуратно вирізьбленого за попередньою розміткою дворядкового латинського напису: I O [M D] / [N]OVIVS. Висота чітко вирізьблених літер, прикрашених апексами, у першому рядку

Рис. 6. Латинські написи з розкопок храму. Фото.

3,3, у другому — 4 см. Від третьої літери першого рядка та першої другого збереглися лише вертикальні гasti. До особливостей слід віднести написання S, яка за розмірами майже вдвічі менша за інші літери, та наявність трикутних крапок-розділювачів. За шрифтом цей напис тотожний попереднім (рис. 6, 3).

Напис може бути відновлено так:

*I(ovi) o(ptimo) [m(aximo) Dolicheno]
[N]ovivs [Ulpianus ——]*

Переклад: Юпітеру Кращому Найбільшому Доліхену Новій Ульп'ян—.

Наявність у розглянутих написах крапок-розділювачів у вигляді трикутників²⁰, а не листочків (*hederae distinguentes*), які з'являються в латинській епіграфіці Північного Надчорномор'я не раніше другої половини II ст.²¹, дозволяє датувати ці пам'ятки часом, близьким до середини II ст.

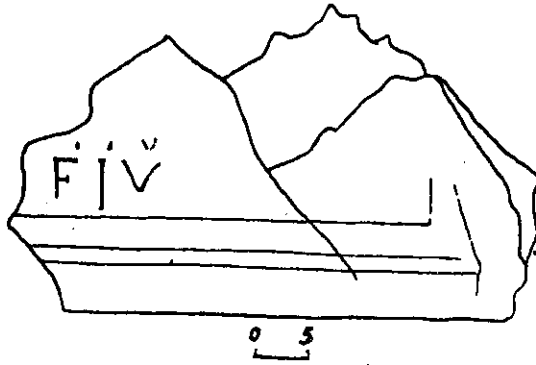
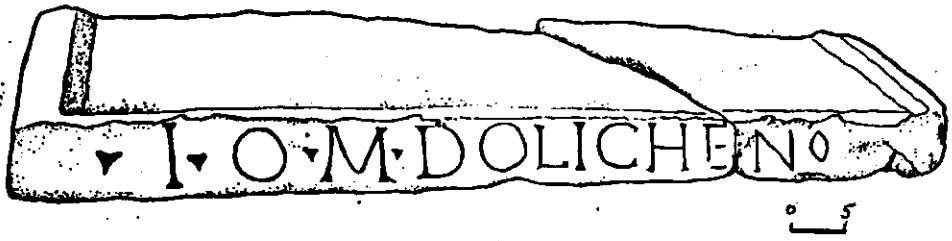

Рис. 7. Латинські написи з розкопок храму. Прорисовки.

Причому, судячи за археологічним контекстом, вони належать до першого будівельного періоду.

Якщо постамент статуї з присвятою Геркулесу може бути відносно точно датовано часом між 139 та 161 рр. або 147 та 161 рр., то в написі про реконструкцію храму Юпітера Доліхена якісь точні хронологічні прив'язки відсутні. Однак відзначена близькість шрифту цих двох епіграфічних пам'яток, наявність у них однакових розділювачів, але головним чином того, що в четвертому та п'ятому рядках напису з присвятою Юпітеру Доліхену відновлюється ім'я Антонія Валента, військового трибуна, а в останньому — Новія Ульпіана, центуріона I Італійського легіону, дозволяє датувати ці пам'ятки приблизно одним часом. Причому, плита зі згадкою Юпітера Доліхена (№ 2) та плити з іменем цього ж божества (№ 3—4), вірогідно, були або дещо більш ранніми, ніж постамент статуї Геркулеса, або одночасні йому. На користь такого висновку свідчить і стратиграфія пам'ятки, яку було простежено під час розкопок. Але слід підкреслити, що у той час храм Юпітера Доліхена було не збудовано, а лише відновлено або реконструйовано. А це в свою чергу дозволяє припускати, що на цьому місці вже існував більш ранній культовий комплекс, який, мабуть, також було зведено римськими солдатами. У зв'язку з тим, що археологічні дослідження пам'ятки ще не закінчено, щось конкретніше про неї сказати поки що важко.

5. Наступну пам'ятку також представлено присвятою, вирізьбленою на лицьовому боці вівтаря, виготовленого з мшанкового інкерманського вапняку. База та карниз профільовані з трьох боків. Висота вівтаря 0,5, ширина лицьової поверхні по карнизу та базі 0,3, по тулубу — 0,25, ширина бічної поверхні карнизу та бази 0,22, тулуба — 0,18 м. У верхній частині вівтаря вирізьблено округле заглиблення для жертвоприношень діаметром 0,18, глибиною 0,038 м. Лицьову поверхню оброблено бучардою, а карниз та базу по боках затерто щіткою (рис. 5, 2; 6, 2).

П'ятирядковий напис читається повністю:

VOLCANO
SACRVM
HOST V V
ANTO PRO
> LEG XI CL

Присвяту виконано професійним майстром на заздалегідь прокреслених лінійках. Другий рядок напису на вівтарі трохи зсунуто вправо. Літери чіткі, їх кінці прикрашено апексами. Висота літер 3—4 см. У трьох останніх рядках, як і в попередніх написах, стояли трикутні крапки-розділювачі. У кінці четвертого рядка літери O та C подано в лігатурі. Шрифт цього напису дуже близький до двох попередніх. Про те, що ця пам'ятка пізніша ніж постамент статуї Геркулеса та напис про будівництво храму Юпітера Доліхена, свідчать й стратиграфічні спостереження. Вівтар з присвятою Вулкану зафіксовано в пізнішому горизонті, ніж постамент статуї Геркулеса. Причому, його було встановлено вже центуріоном XI Клавдієвого легіону, солдати якого в Херсонесі, очевидно, з'явилися пізніше ніж військовослужбовці I Італійського легіону²².

У третьому рядку присвяти стоїть HOST V V. Перша частина цього рядка зі скороченням HOST може бути відновлена як HOSTIA в значенні «принесення в жертву тварини»²³. Скорочення V*V повинно бути розшифроване як UT VOVIT²⁴. Якщо справедливо те, що в передостанньому рядку присвяти літери O та C подано в лігатурі, то тут можна відновити ім'я центуріона ANTO(NIUS) PROC(ULUS)²⁵. Виходячи з усього викладеного, присвята може бути прочитана так:

*Volcano
sacrum
host(iam) u(t) v(ovit)
Anto(nius) Proc(ulus?)
3 > (centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae).*

Переклад: Вулкану присвячено. Жертву за обітницею (приніс) Антоній Прокл, центуріон XI Клавдієвого легіону.

6. Два невеликих фрагменти вапнякової плити поганої збереженості розмірами 0,52×0,30×0,185 м з рамкою шириною 0,1 м зі слідами трирядкового латинського напису. Упевнено можуть бути прочитані лише чотири літери останнього рядка: EIVD. Їх висота 4 см. Не виключено, що це був будівельний напис або присвята (рис. 7, 2). Виходячи з тексту на постаменті статуї Геркулеса, тут треба відновити займенник eiusd(em) (того ж), яким було замінено назву легіону, що згадувався вище.

Окрім розглянутих написів під час розкопок 1996 р. було також знайдено ще шість невеликих вапнякових фрагментів з окремими латинськими літерами.

У трьох пам'ятках, що публікуються, згадується Юпітер Кращий Найбільший Доліхен, Геркулес та Вулкан, які були покровителями імператорів й шанувалися як цивільним населенням, так і римською армією. Культ цих богів добре відомі на території Римської імперії і наявність у Тавриці пам'яток, пов'язаних з ними, дозволяє деякою мірою охарактеризувати не тільки світогляд, але й етнічний склад солдатів римської вексіяції, що дислокувалася на території сучасної Балаклави.

Згадка Юпітера Кращего Найбільшого Доліхена в написі та наявність імені цього божества на плитах свідчить, що культову споруду було реконструйовано римською вексіяцією як храм саме цього божества. Юпітер Доліхен був місцевим божеством області Доліхії в Північній Сирії (Коммагени)²⁶. Причому, там він не набув великого поширення й присвяти йому на території Сирії дуже нечасті²⁷. Популярність він завоював лише у II ст. на території Римської імперії, де ототожнювався з головним божеством римського пантеону — Юпітером Кращим Найбільшим (рис. 8)²⁸. Культ цього божества, який організаційно сформувався також у римському середовищі, були притаманні містеріальні риси. Юпітера Доліхена майже завжди зображували стоячим на бику, іноді з орлом, у військовому обладунку полководця та гостроверхому фригійському ковпаку. У правій руці він тримав подвійну сокиру, а в лівій — пучок блискавок (рис. 9)²⁹.

Культ Юпітера Доліхена, у тому числі і в Подунав'ї, був тісно пов'язаний з римськими легіонерами, які служили на Сході, та уродженцями або вихідцями зі східних провінцій імперії, серед яких були не тільки військові, але й цивільні особи³⁰. За М. Спейделем, культ Юпітера Доліхена в

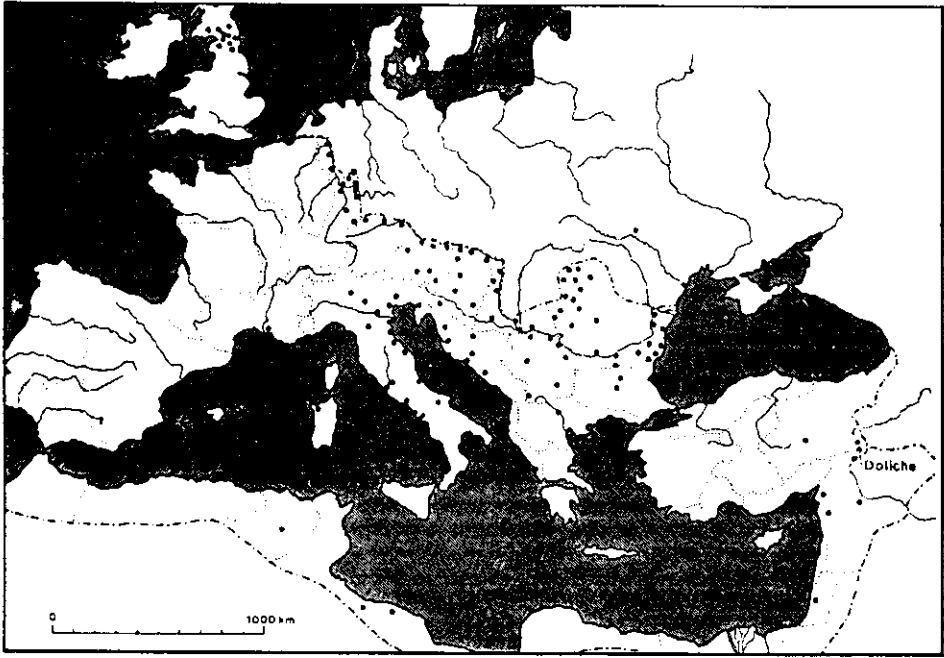

Рис. 8. Пам'ятки, пов'язані з культом Юпітера Доліхена на території Римської імперії (за М. Спейделем).

армійському середовищі та, зокрема, в імператорській гвардії, куди він проник уже в середині II ст., був у першу чергу поширений серед військових посадових осіб: центуріонів та декуріонів допоміжних військ, а також серед простих солдатів³¹.

На території Римської імперії пам'ятки, пов'язані з ушануванням Юпітера Доліхена, відомі з часу правління імператора Адріана³². Найбільш ранньою серед них за межами Коммагени є напис 125/126 рр., знайдений у Ламбесісі на території римської Нумідії, про присвяту храму цьому божеству³³. Зараз важко сказати, була це приватна чи офіційна ініціатива³⁴, але зв'язок цієї високої посадової особи римської військової адміністрації з будівництвом храму дозволяє припускати, що в Ламбесісі культ Юпітера Доліхена вже мав квазіофіційний характер³⁵. Пам'ятки, що свідчать про вшанування цього божества, знайдені в Римі на Авентинському пагорбі, датуються часом близько 150 р.³⁶.

Таким чином, храм, залишки якого відкрито на території Балаклави, це не тільки перша споруда такого роду в Північному Надчорномор'ї, але й одна з найбільш ранніх пам'яток, пов'язаних з ушануванням Юпітера Доліхена в римській армії. Латинським написам з Балаклави хронологічно близькі присвяти Юпітеру Доліхену часу правління Антоніна Пія з території Dakii та Англії³⁷, які пов'язуються дослідниками з першою хвилею поширення цього культу на території Римської імперії³⁸.

Адептами Юпітера Доліхена були, головним чином, представники середньої та нижчої офіцерської ланки, а також частина солдатів римської армії, тому, вірогідно, можна погодитися з М. Тачевою-Хітовою в тому, що до часу правління Коммода та Северів поширення культу Юпітера Доліхена було пов'язано з уродженцями Сходу³⁹. У цьому відношенні заслуговує на увагу те, що приплив до римської армії вихідців зі Східних провінцій, зокрема Сирії та Палестини, збільшився саме з рубежу I—II ст. й практично не скорочувався аж до кінця III ст.⁴⁰. Причому, спорудження храму Юпітера Доліхена на території Балаклави солдатами I Італійського легіону, який з часу свого формування не виводився з території Мезії, а потім Нижньої Мезії⁴¹, є ще одним важливим підтвердженням цього.

Однак, говорячи про поширення цього культу на території Римської ім-

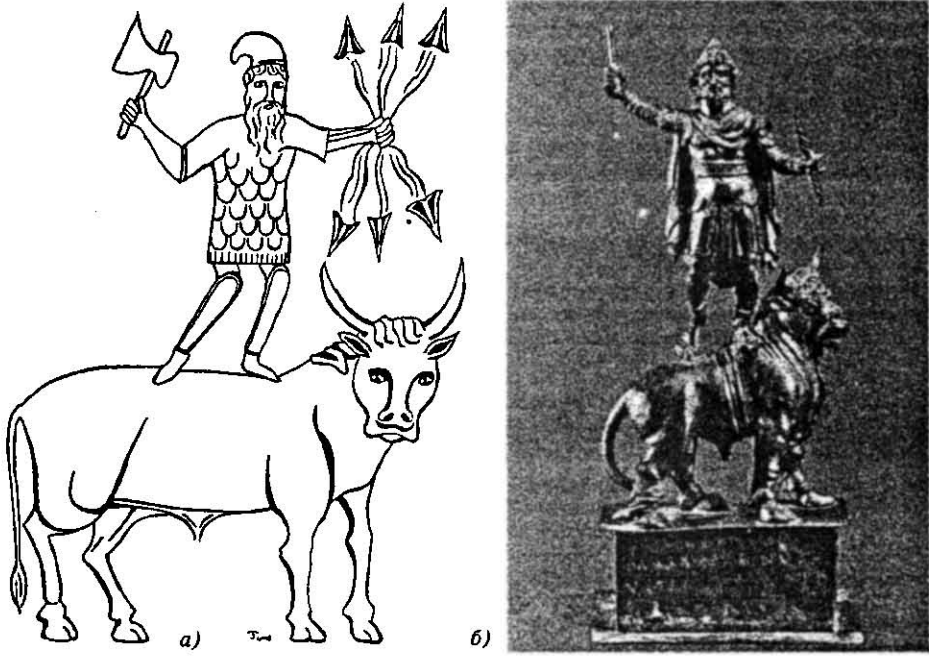

Рис. 9. Зображення Юпітера Доліхена на срібній платівці з Франкфурта-Хеддельсхайма (за М. Спейделем) (а). Бронзова статуетка Юпітера Доліхена з території Норіка (за М. Спейделем) (б).

перії, слід підкреслити, що до періоду правління імператора Антоніна Пія, пам'ятки, пов'язані з ушануванням Юпітера Доліхена, нечисленні. Лише в другій половині II ст. він поступово починає поширюватися на території імперії, а до часу правління Северів належить найбільша кількість пов'язаних з ним пам'яток. Наприклад, якщо до 192 р. належить 14 точно датованих пам'яток, що можна пов'язувати з культом Юпітера Доліхена, то до 192—235 рр. — 23, а до часу після 235 р. — тільки 6⁴².

Вважається, що поширення культу Юпітера Доліхена на території Римської імперії пов'язано з проникненням сюди східних культів та новими явищами синкретизму⁴³, що призвело до помітної трансформації релігійних уявлень у римському суспільстві. Однак О. М. Штаерман застерегла проти перебільшення ролі синкретичних явищ у світогляді перших століть і зробила висновок, що велике поширення культів східних богів, у тому числі й Юпітера Доліхена, мало місце тоді, коли цьому сприяли правлячі імператори. У першу чергу це відбувалося в середовищі імператорських чиновників, солдатів та інших категорій населення, тісно пов'язаних з ідеологією, яка пропагувалася імператорами⁴⁴.

Слід підкреслити, що присвяти Юпітеру Доліхену, знайдені в місцях дислокації римських військ у Подунав'ї⁴⁵, й у Нове зокрема⁴⁶, де перебувало командування I Італійського легіону, солдатами вексиларії якого на території сучасної Балаклави було відновлено храм. Але переважна більшість присвят та написів, у Дунайських провінціях пов'язаних з Юпітером Доліхеном, належить до епохи Коммода та Северів⁴⁷. Найвищого розквіту культ Юпітера Доліхена досяг за часів правління Елагабала та Севера Олександра, а пізніше при Максиміні Фракійці, святилища цього божества на Рейні та Дунаї було зруйновано⁴⁸. Пояснюється це не якимись специфічними ідеологічними поглядами нового правителя імперії, а бажанням прибрати до рук скарби храмів Юпітера Доліхена⁴⁹, якого вшановували та якому приносили жертви представники найзаможніших верств населення імперії до того часу, коли владу захопив цей імператор — варвар. Однак і після руйнувань храмів та святилиць за часів правління Максиміна Фракійця, культ Юпітера Доліхена не зник, хоча кількість пов'язаних з ним пам'яток після 235 р. різко скорочується⁵⁰.

Статую з латинською присвятою на постаменті було поставлено на честь Геркулеса. Він був дуже близьким до грецького Геракла і його культ був поширений в Італії та римських провінціях⁵¹. Причому, Геркулес виступав як войовничий бог, «переможець», «непереможний», що зумовило його популярність у військовому середовищі. Для військовослужбовців він був богом перемоги. Тому не дивно, що популярність цього культу в широких солдатських верствах було використано римськими імператорами, у тому числі й Антоніном Пієм⁵². З цього приводу дуже показовими є монетна карбівка цього імператора 140—144 та 155 рр., коли було випущено велику серію медальйонів-асів, присвячених Геркулесу, а також зображення цього божества на монетах часів правління Марка Аврелія та Луція Вера⁵³. Геркулес розглядався як покровитель імператора та солдатів, героєм, який допомагає одержувати перемоги. Внаслідок цього різні пам'ятки, пов'язані з цим культом, у тому числі й присвяти, знайдено в Подунав'ї⁵⁴, на території, де формувалися римські вексилляції, які дислокувалися в Північному Надчорномор'ї.

Раніше вважалося, що в Херсонесі було знайдено вістар з присвятою Геркулесу від імені військовослужбовців I Італійського легіону⁵⁵. Однак пізніше Г. Альфьольді в рецензії на книгу Е. І. Соломонік вказав, що в даному випадку ця пам'ятка не є присвятою, а в написі, поряд з I Італійським, згадується легіон II *Herculiae*. З таким читанням не погодився В. М. Зубар, який запропонував в передостанньому рядку напису відновити найменування Третьої Галльської когорти, що в першій половині I ст. перебувала в оперативному підпорядкуванні I Італійському легіону⁵⁶. Однак К. Цукерман знов повернувся до читання цього напису, запропонованого Г. Альфьольді⁵⁷. Але як би остаточно не вирішилося питання з приводу інтерпретації цього латинського напису, його, поза будь-яким сумнівом, не можна пов'язувати з ушануванням Геркулеса в Херсонесі. Тому, якщо не брати до уваги ще один дуже фрагментований напис з Херсонеса, де, виходячи з закінчення, може бути гіпотетично відновлено ім'я Меркурія або Геркулеса⁵⁸, постамент статуї з Балаклави є поки що першою надійно засвідченою епіграфічною пам'яткою, що вказує про вшанування цього римського божества в Тавриці.

Разом з цим постамент статуї Геркулеса було знайдено в храмі Юпітера Доліхена, що не дозволяє в даному випадку беззастережно пов'язувати цю пам'ятку з шануванням традиційного римського культу і потребує окремого пояснення. Справа в тому, що Юпітер Доліхен мав свій пантеон, божества якого відігравали в його культі певну роль. Серед них був і Геркулес, зображення якого разом з Юпітером Доліхеном є на бронзовій вотивній платівці, що походить з території Нижньої Паннонії⁵⁹. Цілком імовірно, що Геркулес — супутник Юпітера Доліхена, був за функціями ближче до іранського прототипу цього божества — Веретрагні, бога війни, перемоги та доброго воїна, ніж до традиційного римського типу⁶⁰.

У справедливості висновку про те, що в храмі на території Балаклави, крім Юпітера Доліхена, були представлені й інші персонажі з його оточення, свідчать фрагменти вапнякових скульптур та рельєфів. У першу чергу це фрагментована статуя, виготовлена з місцевого сарматського вапняку. Від неї збереглося два фрагменти: торс та ступні на постаменті. На плечі чоловічої фігури накинуто коротку хламиду, один кінець якої перекинута через ліву руку (рис. 10, 1, 2). Фігура повторює статуарний тип класичного часу, що часто копіювався в перші століття н. е.⁶¹, та являє собою Аполлона⁶², який, поряд з Діаною, входив до пантеону Юпітера Доліхена⁶³. Аполлон — багатофункціональне божество, однак яку роль він, як і Діана, відігравали в культі Юпітера Доліхена поки що не зовсім зрозуміло⁶⁴. Але не виключено, що вони якось були пов'язані з сонячним та місячним початками, які посідали значне місце в ідеології та культі цього божества⁶⁵.

Поряд зі згаданими, провідне місце в культі Юпітера Доліхена, як і в інших кultaх східного походження, посідали Сонце та Місяць, що мали певні функції. Часто вони комбінувалися з зображенням орла та пучка блискавок, символізуючи Юпітера Доліхена у вигляді космічної тріади⁶⁶. Усі ці зображення є характерними для іконографії Юпітера Доліхена, яка добре вивчена за рельєфами та вотивними платівками⁶⁷. Тому не дивно, що серед

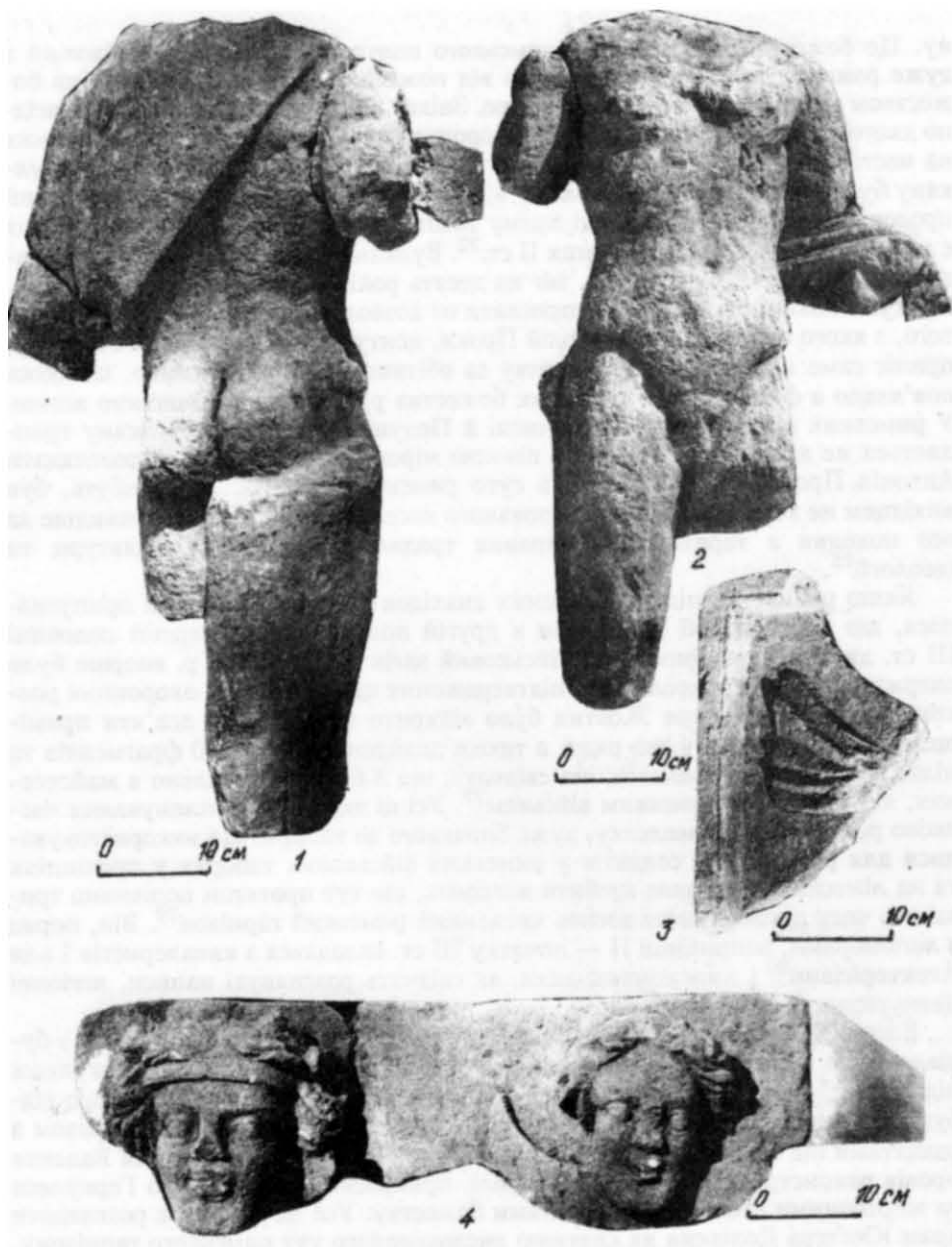

Рис. 10. Фрагменти скульптури з розкопок храму.

сильно фрагментованих вапнякових рельєфів, знайдених у Балаклаві, крім статуї Аполлона, можна надійно визначити лапи розбитої фігури орла (рис. 11, 2), а на боковині однієї плити маску, яка нагадує Аполлона, та зображення божества з місячним серпом у волоссі (рис. 10, 4)⁶⁸. Дуже цікавим є уламок рельєфу з зображенням краю плаща, що майорить (рис. 10, 3). Виходячи з контексту цієї знахідки, його імовірно слід ототожнювати з сонячним божеством, яке скаче на коні⁶⁹.

Отже, аналіз змісту епіграфічних пам'яток та короткий попередній огляд фрагментованої скульптури свідчать, що тут уже близько середини II ст. був храм Юпітера Доліхена, інтер'єр якого прикрашали статуї, вотивні колони та рельєфи (рис. 10, 11).

На пізнішому вівтарі, який стратиграфічно пов'язується з другим будівельним періодом (рис. 3), було вирізьблено латинську присвяту Вулка-

ну. Це божество традиційного римського пантеону, культ якого відомий з дуже раннього часу⁷⁰. Він охороняв від пожеж. У міфології Вулкан був божеством руйнівного та очисного вогню. Звідси й походить давній звичай, згідно якого захоплену у переможеного ворога зброю очищали через спалювання на честь бога вогню Вулкана⁷¹. Тому не дивно, що вівтар з присвятою Вулкану було встановлено в римському військовому культовому комплексі, який продовжував існувати на місці храму Юпітера Доліхена, а його зображення є на загальноімперських монетах II ст.⁷² Вулкану приписувалися й певні магічні функції. Він, наприклад, міг на десять років віддалити веління долі⁷³.

Дуже лаконічний характер присвяти не дозволяє сказати щось певне щодо того, з якого саме приводу Антоній Прокл, центуріон XI Клавдієвого легіону, приніс саме цьому божеству жертву за обітницею. Але, можливо, це якимось пов'язано з функціями Вулкана як божества руйнівного та очисного вогню. У римських провінціях, у тому числі й Подунав'ї, присвяти Вулкану трапляється не дуже часто⁷⁴. А це з певною мірою ризику дозволяє розглядати Антонія Прокла як прихильника суто римських культів. Він, мабуть, був вихідцем не з середовища романізованого населення Подунав'я, а швидше за все походив з території поширення традиційної римської культури та ідеології⁷⁵.

Якщо раніше на підставі окремих знахідок та побічних даних припускалося, що на території Балаклави в другій половині II — першій половині III ст. дислокувався римський військовий загін⁷⁶, то у 1992 р. вперше було одержано надійне археологічне підтвердження цього. Під час охоронних розкопок по вул. 40-річчя Жовтня було відкрито фундаменти дев'яти приміщень, розташованих у два ряди, а також знайдено близько 70 фрагментів та цілих черепиць з клеймами, які свідчать, що її було виготовлено в майстернях, які належали римським військам⁷⁷. Усі ці знахідки та планування частково розкопаного комплексу, дуже близького до казарм, що використовувалися для розміщення солдатів у римських військових таборах у провінціях та на лімессах⁷⁸, дозволяє зробити висновок, що тут протягом порівняно тривалого часу дислокувався досить численний римський гарнізон⁷⁹. Він, поряд з легіонерами, наприкінці II — початку III ст. складався з кавалеристів I али Атекторігiani⁸⁰ і ним командували, як свідчать розглянуті написи, легіонні центуріони.

Епіграфіка та інші матеріали свідчать, що розкопану 1996 р. культуру будівлю було зведено римськими солдатами близько середини II ст. Слід також підкреслити, що, виходячи зі змісту написів, особливу турботу про його відбудову виявив Новій Ульпіан, центуріон I Італійського легіону. Він разом з солдатами під загальним керівництвом військового трибуна Антонія Валента провів реконструкцію культової будівлі, прикрасив храм статуєю Геркулеса та жертвними столами з присвятами божеству. Усе це дозволяє розглядати храм Юпітера Доліхена як святиню дислокованого тут римського гарнізону, де культові дії відбувалися протягом третьої чверті II ст.

У двох написах, що публікуються, зафіксовано ім'я Антонія Валента, військового трибуна I Італійського легіону. Свого часу на підставі тексту епітафії Тіберія Плавтія Фелікса Феррунтіана, військового трибуна I Італійського легіону, препозита всіх римських військ у Тавриці⁸¹, було зроблено цілком слушний висновок, що вже з останньої чверті II ст. саме офіцер у ранзі легіонного трибуна командував усіма римськими військами, що дислокувалися в Тавриці⁸². Однак зараз, базуючись на змісті нових епіграфічних пам'яток, можна стверджувати, що така система римської військової організації існувала в Тавриці й раніше, мабуть з 50-х рр. II ст. — з часу, коли на прохання херсонеситів до Таврики було введено римські війська й масштаби римської військової присутності тут було розширено⁸³.

До останнього часу за епіграфічними пам'ятками були відомі імена чотирьох військових трибунів, які командували римськими військами в Тавриці. Це Тіберій Плавтія Фелікс Феррунтіан, який вже згадувався, а також Флавій Сергіан Сосібій, Атілій Приміан та Аррій Алквіад⁸⁴. Тепер цей список слід доповнити Антонієм Валентом, який займав посаду військового трибуна I Іта-

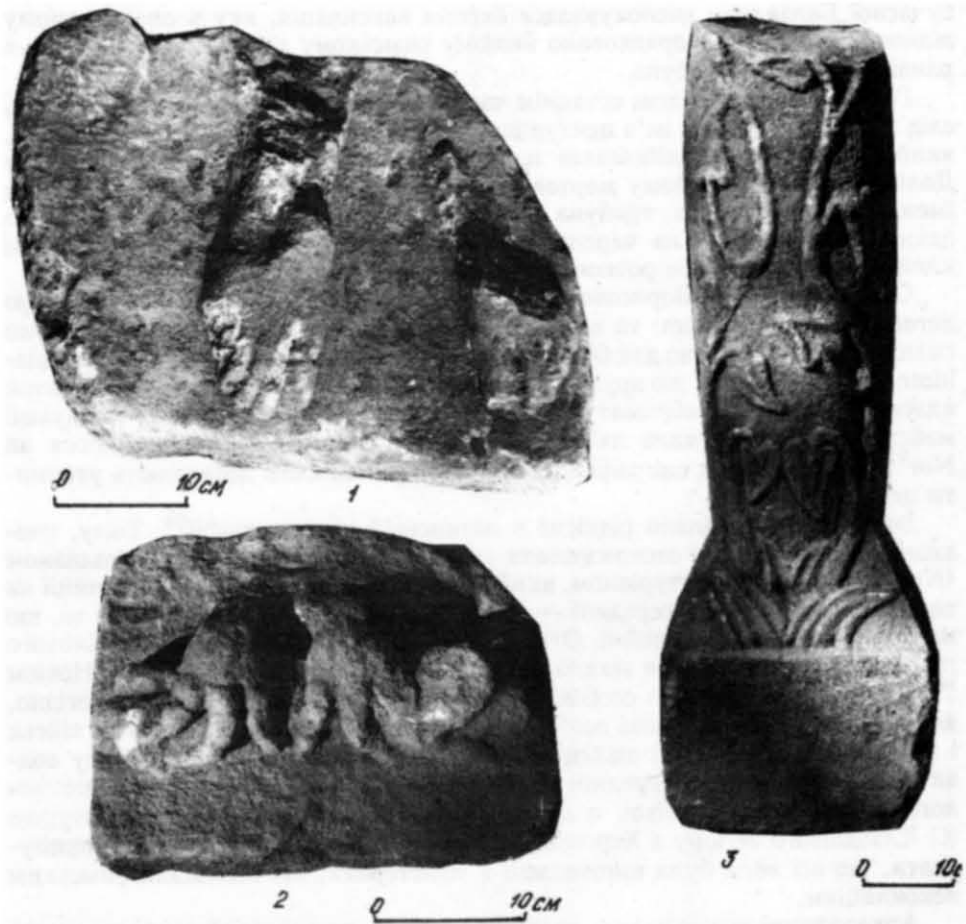

Рис. 11. Фрагменти скульптури з розкопок храму.

лійського легіону в третій чверті II ст.⁸⁵ Загальний список трибунів I Італійського легіону, відомих за джерелами, тепер нараховує 21 позицію⁸⁶.

У праці, присвяченій публікації надгробка Юлія Валента, вершника I али Атекторігіани, зазначалося, що поки ще не ясно, увиходили солдати цього підрозділу до складу херсонеської vexillarii чи були окремою тактичною одиницею римської армії, дислокованої на території сучасної Балаклави⁸⁷. Тепер це питання можна вирішити остаточно.

Виходячи зі згадки в першому написі, що публікується, про відновлення vexillarieю храму Юпітера Доліхена, можна зробити висновок, що дислоковані тут війська складали окрему vexillariu, яку було виділено зі складу військ Нижньої Мезії. Згадка в написах центуріонів I Італійського та XI Клавдієвого легіонів свідчить, що на чолі цієї vexillarii, як і в інших місцях Таврики, зокрема в Херсонесі⁸⁸, стояв офіцер у ранзі легіонного центуріона, який безпосередньо на місці здійснював будівництво. У свою чергу цей римський військовий загін, як і vexillarii Херсонеса та Харакса, було підпорядковано військовому трибуну I Італійського легіону в ранзі препозита, що здійснював оперативне керівництво усіма римськими військовими силами в цьому районі з штаб-квартири в Херсонесі⁸⁹. На користь саме такого висновку свідчить той винятково важливий факт, що реконструкцію храму Юпітера Доліхена було здійснено солдатами під командуванням (sub signa) військового трибуна, але під безпосереднім керівництвом центуріона — командира vexillarii. Більше того, у написі на постаменті статуї Геркулеса прямо вказано, що її поставлено Антонієм Валентом, трибуном I Італійського легіону, не самостійно, а через (per) центуріона того ж легіону, що коман-

дував римським гарнізоном. Усе це дозволяє говорити про те, що на території сучасної Балаклави дислокувалася окрема вексіяція, яку в оперативному відношенні було підпорядковано вищому римському воєнному командирі в ранзі військового трибуна.

Говорячи про знайдені останнім часом у Балаклаві епіграфічні пам'ятки, слід звернути увагу на ім'я центуріона I Італійського легіону Новія Ульпіана, який безпосередньо здійснював нагляд за реконструкцією храму Юпітера Доліхена, присвятив йому жертковий стіл та поставив статую Геркулеса від імені Антонія Валента, трибуна того ж легіону. У Херсонесі вже порівняно давно відомі клейма на черепиці з аббревіатурою OPUSNOV⁹⁰. Аналогічні клейма знайдено й при розкопках на території Балаклави⁹¹.

Свого часу В. В. Борисова слідом за Б. М. Граковим розшифрувала цю легенду як opus nov (um) та вважала, що черепицю з такими клеймами було спеціально виготовлено для будівництва якихось нових будівель⁹². Однак пізніше було зазначено, що другу частину клейма слід відновлювати як початок власного імені і цю аббревіатуру слід інтерпретувати як позначку продукції майстерні, що належала якійсь цивільній особі, ім'я якої починалося на Nov⁹³. Нові знахідки епіграфічних пам'яток у Балаклаві дозволяють уточнити цей висновок.

Ім'я Новій порівняно рідкісне в латинській просопографії⁹⁴. Тому, очевидно, є всі підстави ототожнювати це ім'я на клеймі з Новієм Ульпіаном (Novius Ulpianus), центуріоном, який був командиром римської вексіяції на території Балаклави в середині — третій чверті II ст. Незважаючи на те, що на черепиці є тільки клеймо OPUSNOV і немає найменування військового підрозділу⁹⁵, все-таки не можна говорити про виготовлення дахівок Новієм Ульпіаном як приватною особою. У даному випадку він виступав, вірогідно, як вища військова посадова особа в цьому пункті дислокації римських військ і виготовлення черепиці здійснювалося силами підпорядкованих йому солдатів та під його безпосереднім керівництвом. Ідентичність глини та технології виготовлення дахівок з цими клеймами й черепиці з аббревіатурою XI Клавдієвого легіону з Херсонеса дозволяє з певною мірою ризику припускати, що всі вони були виготовлені в майстернях, які належали римським вексіяціям.

Археологічні дослідження, проведені 1996 р. на території розглядуваного культового комплексу, свідчать, що в його історії поки що можна виділити два будівельних періоди. До першого слід віднести не тільки будівельні залишки, але й напис про реконструкцію храму Юпітера Доліхена, фрагменти плит на ніжках з присвятами на честь цього ж божества, фрагментовану статую та рельєфи, пов'язані з божествами пантеону Юпітера Доліхена, колону, оздоблену рослинним орнаментом, та постамент статуї з присвятою Геркулесу. Потім, як свідчать сліди пожеж та руйнацій, культовий комплекс загинув, але невдовзі його було відновлено. Саме до цього часу, за стратиграфічними спостереженнями, слід відносити вівтар з присвятою Вулкану від імені центуріона XI Клавдієвого легіону й колону, також зафіксовану in situ поряд з ним, на 26—28 см вище рівня підлоги першого будівельного періоду (рис. 3). Причому, відзначена близькість шрифтів усіх епіграфічних пам'яток свідчить на користь висновку про те, що загибель храму відбулася через порівняно короткий час після його реконструкції та встановлення статуї Геркулеса, можливо, ще в період правління Марка Аврелія.

Поки що немає даних, які б дозволяли більш-менш точно визначити час його загибелі. Але в нещодавно опублікованих херсонеських декретах на честь Т. Аврелія Кальпурнія Аполлоніда та його дружини Пауліни, що датовані 174 р., зазначається, що невдовзі перед тим сюди прибув римський прокуратор⁹⁶. Приймаючи відновлення цих документів, запропоноване Ю. Г. Виноградовим⁹⁷, слід погодитися з тим, що прокуратор, який шанується в декреті, поза будь-яким сумнівом, прибув до Херсонеса не з якимось дипломатичним дорученням⁹⁸, а на чолі військового загону, силами якого було ліквідовано загрозу Херсонесу в період активізації варварських народів Північного Надчорномор'я під час так званої Сарматської війни⁹⁹. Саме тому Т. Аврелія Кальпурніана Аполлоніда, якого імператорським розпорядженням

було поставлено на чолі військового загону, в декреті названо «рятівником»¹⁰⁰.

Виходячи з того, що нам невідомі інші події хронологічно близькі до загибелі храму Юпітера Доліхена на території Балаклави, можна припустити, що не тільки загроза самому Херсонесу, але й розгром варварами порівняно великого римського опорного пункту в його околицях, а, можливо, й відчутні людські втрати, які понесли при цьому римляни, могли бути безпосередньою причиною появи такої високої посадової особи провінційної адміністрації в Тавриці.

Зараз важко сказати, коли балаклавський культовий комплекс остаточно припинив існування, тому, що його розкопки ще не завершено. Однак знахідка 1992 р. скарбу римських денаріїв при розкопках по вул. 40-річчя Жовтня, остання монета якого датується часом правління імператора Севера Олександра (222—235 рр.)¹⁰¹, поки що дозволяє говорити, що римський опорний пункт існував на території Балаклави принаймні до цього часу.

Не виключено, що припинення його функціонування в першу чергу слід пов'язувати зі змінами у воєнно-політичній обстановці на кордонах Нижньої Мезії, зі складу римських збройних сил якої формувалися вексиларії для захисту грецьких центрів Північного Надчорномор'я. Ще М. І. Ростовцев вказував на те, що, судячи за даними нумізматики, з Харакса римські війська було виведено близько 244 р.¹⁰². Якщо звернути увагу на цю дату, то виведення римських збройних сил з Таврики можна пов'язувати з підготовкою Філіппа Араба (244—249 рр.) до воєнних дій проти варварів, що загрожували Мезії та Фракії¹⁰³. Вірогідно, у цей час війська були виведені навіть з Херсонеса¹⁰⁴. Але як би там не було, римський гарнізон знов з'являється в Херсонесі, про що свідчить латинський напис 250 р. про будівництво Марком Ратіном Сатурніном схоли принципалів на території херсонеської цитаделі¹⁰⁵. Однак, якщо про присутність римських військ у Херсонесі аж до третьої чверті III ст. можна говорити більш-менш упевнено, то питання про дислокацію римських збройних сил в інших місцях Таврики та на території сучасної Балаклави зокрема, ще треба вирішувати на підставі нових археологічних досліджень та прискіпливої обробки матеріалів з них. Поки ж на базі наявних даних присутність римського гарнізону на території Балаклави слід обмежувати другою чвертю III ст.

Примітки

¹ *Зубарь В. М., Костромичева Т. И.* Новый ауреус из окрестностей Херсонеса // КСИИ.— 1990.— Вып. 197.— С. 83—86; *Зубарь В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я.* Новый латинський надгробок з околиці Балаклави // Археологія.— 1991.— № 3.— С. 102—108; *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории.— К., 1994.— С. 67, 68.

² *Pop.: Božilova V., Kolendo J., Mrozewicz L.* Inscriptiones Latines de Novae.— Poznań, 1992.— P. 16, 17, № 4; P. 91, № 52; P. 95, № 56 та ін.

³ Ці плити близькі до жертвних столів-трапез античних святилищ та храмів. Однак не виключено, що, виходячи з реконструкції деяких мітріумів, у даному випадку вони могли використовуватися як сидіння під час відправлення релігійних обрядів.

⁴ *Про титулатуру* цих імператорів докл. див.: *Rohden P.* Aurelius (138) // RE-1896.— II.— Sp. 2501; *Dessau H.* Inscriptiones latinae.— Berolini, 1955.— V. III.— Pars 1.— P. 280; *Cohen H., Egbert J. C., Cagnat R.* Latin Epigraphy II // The Coin-Inscriptions and Epigraphical Abbreviations of Imperial Rome.— Chicago, 1982.— P. 37—39; *JSM*, 1983, Vol. I, № № 317, 324, 325, 326, 367; 1980, Vol. V.— № № 21, 141, 155—158 та ін.

⁵ *Rohden P.* Op. cit.— Sp. 2503; *Arnim H.* Annus (94) // RE.— 1894.— I.— Sp. 2286—2288; *Kienast D.* Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie.— Darmstadt, 1990.— S. 137.

⁶ *Kienast D.* Op. cit.— S. 134, 137, 143.

⁷ *Pop.: Сон Н. А.* Новая латинская надпись из Тиры // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 65.

⁸ *Thomasson B. E.* Laterculi praesidium.— Götterborg, 1977.— P. 18 f.; *Kolendo J. T.* Vitrasius Pollio gouverneur de la Mésie inférieure et son activité dans cette province // Studia aegaea et balcanica in honorem L. Press.— Warszawa, 1992.— P. 199—205.

⁹ *Зубар В. М.* Новый латинський напис з Болгарії і деякі питання історії Таврики // Археологія.— 1991.— № 1.— С. 120; *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 50.

¹⁰ *CIL*, III, 14433; *Filow B.* Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian // *Klio*.— 1906.— 6.— S. 74—77; *Ritterling E.* Legio // *RE*.— 1925.— Bd. 12.— Sp. 1298, 1579—1582;

¹¹ *Зубар В. М.* Новый латинський напис...— С. 121, 122; *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 50. У руслі цих змін, пов'язаних з виведенням V Македонського легіону та реорганізацією Меазійського лімесу напередодні Маркоманських війн, слід розглядати появу на території Ольвії та Харакса вексіяції під командуванням центуріона XI Клавдієвого легіону в другій половині 60-х рр. II ст. Докл. див.: *Зубарь В. М., Сон Н. А.* К интерпретации одной латинской надписи из Ольвии (IOPE, I², № 322) // *ВДИ*.— 1995.— № 3.— С. 184, 185; *Sarnowski T., Zubar V. M.* Römische Besatzungstruppen auf der Südkrim und eine Bauinschrift aus dem Kastell Charax // *ZPE*.— 1996.— Bd. 112.— S. 229—233.

¹² *Cagnat R.* Cours d'Épigraphie latine.— Paris, 1898.— Pl. 1; *Huguet P. B.* Epigrafia latina.— Barcelona, 1946.— P. 115.— Fig. 38; *Sandys J. E.* Latin Epigraphy. An introduction to the study of Latin Inscriptions.— Groningen, 1969.— P. 48—53.

¹³ *Sandys J. E.* Op. cit.— P. 52.

¹⁴ *CIL*, III, 14214,4.

¹⁵ Пор.: *CIL*, VII, 939; 942; VIII, 2490; XIII, 1358, 12538, XIII, 12541—12558; *IDR*.— 1988.— Vol. III/4.— P. 184, № 30; *Saxer R.* Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian // *Epigraphische Studien*.— 1967.— 1.— S. 42, № 73.

¹⁶ *CIL*, VIII, 619; *Бельев С. А.* К пониманию *CIL*, VIII, 619 // *ВДИ*.— 1968.— № 4.— С. 128; *Соломонок Э. И.* О пребывании римского флота в Крыму // *АДСВ*.— 1973.— Вып. 10.— С. 144; *Zubar V.* Zur römischen Militärorganisation auf der Taurike in der Zweiten Hälfte des 2 und am anfang des 3 Jahrhunderts // *Historia*.— 1995.— Bd. XLIV/2.— S. 201.

¹⁷ Пор.: *CIL*, II, 2552, 2555; III, 1980, 14433; VII, 964; VIII, 2466; XII, 2228; XIII, 7946; *Карышковский П. О.* Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // *ВДИ*.— 1959.— № 4.— С. 116, 117, № 5 та ін.

¹⁸ На таке відновлення звернув нашу увагу Ю. Г. Виноградов. Принагідно висловлюємо щирю подяку Ю. Г. Виноградову за консультації та допомогу, якою автори користувалися при роботі над статтею.

¹⁹ Пор.: *IDR*.— 1977.— Vol. II.— P. 106, № 190; Vol. III/1.— 1977.— P. 237—238, № 272; Vol. III/2.— 1980.— P. 42—43, № 17, 18; P. 44, 45, № 19; P. 45, 46, № 20; P. 174, № 198; *ISM*.— Vol. V.— 1980.— № 245; *Speidel M. P.* The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army.— Leiden, 1978.— P. 68, № 38; *Božilova V., Kolendo J., Mrozewicz L.* Op. cit.— P. 68, № 38; P. 74, № 43 та ін.

²⁰ *Gordon J. S. and A. E.* Contribution to the Palaeography of Latin Inscription.— University of California Publications in the Classical Archaeology.— 1957.— Vol. 3, № 3.— P. 113, 120, 126, 129.

²¹ *IOPE*, I², № 236, 547; *Соломонок Э. И.* Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983.— С. 58, 59, № 31; С. 66, 67, № 41; *Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я.* Вказ. праця.— С. 103. Пор.: *Sandys J. E.* Op. cit.— P. 54.

²² *Ростовцев М. И.* Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // *ЖМНП*.— 1900.— Март.— С. 144; *Зубар В. М.* Новый латинський напис...— С. 123; *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 50—53.

²³ *Thesaurus linguae latinae*.— 1988.— VI.— 3.— Sp. 3046—3048, s. v. Hostia.

²⁴ Пор.: *Dessau H.* Op. cit.— № № 3210, 3674, 3859, 4202, 4206, 4820.

²⁵ Пор.: *Мócsy A., Feldmann R., Marton E., Szilágyi M.* Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso.— Budapestini (Dissertationes Pannonicae. Ser. III, 1), 1983.— P. 22, 255.

²⁶ *Cumont F.* Dolichenus // *RE*.— 1903.— Bd. 3.— Sp. 1276—1281; *Merlat P.* Répertoire des inscriptions et monuments figures du culte de Jupiter Dolichenus.— Paris, 1951; *Merlat P.* Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse.— Paris, 1960; *Speidel M.* The Religion...— P. 2, 3; *Speidel M.* Jupiter Dolichenus. Der Himmelsgott auf dem Stier.— Stuttgart, 1980.— S. 6, 7.

²⁷ *Speidel M.* The Religion...— Map; *Speidel M.* Jupiter Dolichenus.— S. 10, Abb. 4.

²⁸ *Merlat P.* Jupiter Dolichenus.— P. 17, 18, 52 sq.; *Speidel M.* The Religion...— P. 4, 11; *Speidel M.* Jupiter Dolichenus.— S. 10, 11.

²⁹ *Speidel M.* Jupiter Dolichenus.— S. 8. Abb. 3; 25, Abb. 12; 26—30, Abb. 13—17.

³⁰ Див.: *CIL*, III, 1614, 7824, 7835; *Bercu J., Popa A. I. O. M.* Dolichenus et Dea Suria Magna Caelestis à Apulum // *Latomus*.— 1964.— 23.— 3.— P. 473—482; *Tomas E. B.* Religion // *The Archaeology of Roman Pannonia*.— Budapest, 1980.— P. 189; *Tacheva-Hitova M.* Eastern Cults in Moesia inferior and Thracia (5th century BC — 4th century AD).— Lieden, 1983; *Hörig M., Schwertheim E.* Corpus Cultus Iovis Dolicheni.— Leiden, 1987; *Birly E.* The Religion of the Roman Army: 1895—1977 // *The Roman Army. Papers 1929—1986*.— Amsterdam, 1988.— P. 410; *Najdenova V.* The Cult of Jupiter Dolichenus in Lower Moesia and Thrace // *ANRW*.— 1989.— II,

18, 2.— P. 1362—1369; *Bohec Y. le. Die Römische Armee. Von Augustus zu Konstantin d. Gr.*— Stuttgart, 1993.— S. 290. Причому, за даними М. Спейдела, тільки трохи менше 40% пам'яток, пов'язаних з ушануванням цього божества, мали відношення до римської армії. Див.: *Speidel M. The Religion...*— P. 38, 39, 45.

³¹ *Speidel M. The Religion...*— P. 47, 66.

³² *Merlat P. Jupiter Dolichenus...*— P. 17—24; *Speidel M. The Religion...*— P. 4.

³³ *CIL*, VIII, 2680; *Merlat P. Répertoire...*— № 286; *Speidel M. The Religion...*— № 1; *Hörig M., Schwertheim E. Op. cit.*— № 620.

³⁴ *Speidel M. The Religion...*— P. 66.

³⁵ *Merlat P. Jupiter Dolichenus...*— P. 155.

³⁶ *Ibid.*— № 176, 177; *Hörig M., Schwertheim E. Op. cit.*— № 564, 565.

³⁷ *CIL*, III, 1128; *The Roman Inscriptions of Britain.*— Ed. R. G. Collingwood, R. P. Wright.— Oxford, 1965.— I.— № 1330, 1725; *Hörig M., Schwertheim E. Op. cit.*— № 151, 564.

³⁸ *Tacheva-Hitova M. Op. cit.*— P. 243.

³⁹ *Ibid.*— P. 248.

⁴⁰ *Штаерман Е. М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае // ВДИ.*— 1946.— № 3.— С. 257; *Mann J. C. Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate.*— London, 1983.— P. 38; *Сон Н. А. Указ. соч.*— С. 63, 64; *Bohec Y. le. Op. cit.*— S. 91.

⁴¹ Докл. див.: *Weerd D. Etude historique sur trois légions du Bas-Danube.*— Paris, 1907.— P. 245—249; *Parker H. M. D. The Roman Legions.*— New-York, 1958.— P. 145, 158; *Kolendo J. Le recrutement des légions au temps de Néron et la création de la legio I Italica // Actes des XI Internationales Limeskongresses.*— Budapest, 1977.— P. 400, 407; *Kolendo J. Sur la date de la création de la legio I Italica // Studia in Honorem Borisi Gerov.*— Sofia, 1990.— P. 128—133.

⁴² *Speidel M. The Religion...*— P. 10.

⁴³ *Колосовская Ю. К. Паннония в I—III веках.*— М., 1973.— С. 198.

⁴⁴ *Штаерман Е. М. Социальные основы религии древнего Рима.*— М., 1987.— С. 233, 234. Пор.: *Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи.*— М., 1995.— С. 282.

⁴⁵ *Колосовская Ю. К. Указ. соч.*— С. 199; *Tacheva-Hitova M. Op. cit.*— P. 219—249.— Pl. 70—81; *Najdenova V. Op. cit.*— P. 1362—1396; *Велков В. Надписи от Кабиле // Кабиле.*— София, 1991.— Т. 2.— С. 18, № 10.

⁴⁶ *Božilova V., Kolendo J., Mrozewicz L. Op. cit.*— P. 36—39, № 14, 15.

⁴⁷ *Tacheva-Hitova M. Op. cit.*— P. 243, 244;

⁴⁸ *Tóth I. The Destruction of the Sanctuaries of Jupiter Dolichenus at the Rhine and the Danube Region (235—238) // ААН.*— 1973.— 25.— P. 109—116; *Tacheva-Hitova M. Op. cit.*— P. 244; *Колосовская Ю. К. Римский провинциальный город, его идеология и культура // Культура древнего Рима.*— М., 1985.— Т. II.— С. 209, 210.

⁴⁹ *Herodian*, VII, 3,5—4,1.

⁵⁰ *Speidel M. The Religion...*— P. 10, 73—76.

⁵¹ Про цей культ див.: *Boehm F. Hercules // RE.*— 1912.— Bd. VIII, 1.— Sp. 550—609; *Bayet J. Les origines de l'Hercule romain.*— Paris, 1926; *Jaczynowska M. Le culte de l'Hercule romain aux temps du Haut-Empire // ANRW.*— 1981.— II.— 17.— P. 631—661; *Simon E. Die Götter der Römer.*— München, 1990.— S. 72—87.

⁵² Літературу з культу Геркулеса за часів правління Антонінів див.: *Simon E. Op. cit.*— S. 271.— Апп. 48.

⁵³ *Абрамзон М. Г. Монеты...*— С. 279, 393; *Абрамзон М. Г. Император и армия в римской монетной типологии // ВДИ.*— 1996.— № 3.— С. 137.

⁵⁴ *Covacef Z. Contribuții privind cultul lui Hercule in Scythia Minor // Pontica.*— 1975.— 8.— P. 339—428; *Vodor A. Die griechisch-römischen Kulte in Dacia // ANRW.*— 1981.— II.— 18.— 2.— S. 1077—1164.

⁵⁵ *Соломоник Э. И. Латинские...*— С. 41, 42, № 12.

⁵⁶ Докл. з приводу інтерпретації цієї пам'ятки див.: *Зубар В. М. Нове свідчення про римські війська в Херсонесі Таврійському // Археологія.*— 1993.— № 4.— С. 133, 134; *Зубарь В. М. Херсонес Таврический...*— С. 33, 34; Пор.: *Sarnowski T. Die Anfänge der spätrömischen Militärorganisation des unteren Donauraum // Der römische Limes in Österreich.*— Wien, 1990.— S. 858—860; *Sarnowski T. Rec.: Зубарь Виталий. Херсонес Таврический в античную эпоху (Экономика и социальные отношения).*— К., 1993; *Зубарь Виталий. Херсонес Таврический и Римская империя (Очерки военно-политической истории).*— К., 1994 // *Archeologia.*— 1995.— XLVI.— P. 110, 111.

⁵⁷ *Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсонеса в IV веке // МАИЭТ.*— Симферополь.— Вып. IV.— С. 556, 557.

- ⁵⁸ Соломоник Э. И. Латинские ...— С. 88, 89, № 60.
- ⁵⁹ Merlat P. Jupiter Dolichenus...— № 65, 66; Ср.: № 176—179; Speidel M. The Religion...— P. 36, Tabl. IX, 9.
- ⁶⁰ Merlat P. Jupiter Dolichenus...— P. 102.
- ⁶¹ Поп.: Amelung W. Die Skulpturen des Vaticanischen Museums.— Berlin, 1903—1908.— Bd. 1.— S. 121—124; Sismondo-Ridgway B. The Severe Style in Greek Sculpture.— Princeton, New Jersey, 1970.— Abb. 180; Franciscis A. de Il. Museo Nazionale di Napoli.— Napoli, 1963.— Fig. 25.
- ⁶² Базуючись на скульптурних фрагментах (плити зі слідами ніг та дубини), знайдених у 1996 р. при розкопках храму, Т. Сарновський та О. Я. Савеля не виключають можливості того, що цей торс належав статуї Геркулеса.
- ⁶³ Докл. про функції різних богів з пантеону Юпітера Доліхена див.: Merlat P. Jupiter Dolichenus...— P. 99—126.
- ⁶⁴ Speidel M. The Religion...— P. 23.
- ⁶⁵ Ibid.— P. 23, 24.
- ⁶⁶ Ibid.— P. 25—32.
- ⁶⁷ Will E. Le relief culturel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'empire romain.— Paris, 1955.— P. 275; Поп.: Speidel M. Jupiter Dolichenus...— S. 65.— Abb. 28, 29.
- ⁶⁸ Поп.: Merlat P. Jupiter Dolichenus...— № 176, 177.
- ⁶⁹ Toynbee J. M. C. Art in Roman Britain.— London, 1963.— № 92.— Fig. 95.
- ⁷⁰ Докл. про Вулкана див.: Rose H. J. The Cult of Volcanus at Rome // JRS.— 1933.— 23.— P. 46—63; Latte K. Römische Religion.— München, 1960.— S. 129—131; Radke G. Zur Entwicklung der Gottesverstellung und der Gottesverehrung in Rom.— Darmstadt, 1987.— S. 343—347; Eisenhut W. Volcanus // RE.— Sappl. XIV.— 1974.— Sp. 948—962; Штаерман Е. М. Социальные...— С. 31, 42, 288, 289, 296; Simon E. Op. cit.— S. 248—255.
- ⁷¹ Liv., I, 37, 5.
- ⁷² Абрамзон М. Г. Монеты...— С. 397.
- ⁷³ Serv. Verg. Aen. VIII, 398.
- ⁷⁴ Штаерман Е. М. Социальные основы...— С. 230.
- ⁷⁵ Про традиційні релігійні уявлення римлян та їх динаміку протягом століть див.: Штаерман Е. М. От религии общины к мировой религии // Культура древнего Рима.— М., 1985.— Т. III.— С. 106—210.
- ⁷⁶ Зубарь В. М., Костромичева Т. И. Указ. соч.— С. 83—86; Зубарь В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Вказ. праця.— С. 102—108; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 67, 68.
- ⁷⁷ Савеля О. Я. Работы Севастопольской экспедиции // Археологические исследования в Крыму. 1993 г.— Симферополь, 1994.— С. 237; Савеля О. Я. Некоторые результаты работ Севастопольской археологической экспедиции в округе Херсонеса в 1990—1995 гг. // Хсб.— 1996.— Т. VIII.— С. 89—91.
- ⁷⁸ Поп.: Johnson A. Römische Kastelle.— Mainz am Rhein, 1987.— S. 188—198.— Add. 127, 129; Davison D. P. The Barrack of the Roman Army from the 1 st to 3 rd Centuries A. D // BAR, 1989.— Part. I—III. Дискусія з приводу призначення та кількості таких споруд у римських військових таборах див.: Richmond I. A. Roman Britain and Roman Military Antiquities // Proceedings of the British Academy.— 1955.— P. 297—315; Breeze D. J., Dobson B. Fort Types as a Guide to Garrisons: A Reconsideration // Roman Frontier Studies 1969.— Cardiff, 1974.— P. 13—19; Maxfield V. A. Pre-Flavian Forts and their Garrisons // Britannia.— 1987.— Vol. 17.— P. 59—72.
- ⁷⁹ Вважається, що піхотна центурія з 80 солдатів займала 10 пар приміщень та один офіцерський блок, а кавалерійська турма, яка складалася з 32 вершників — чотири пари й також офіцерський блок. Див.: Maxfield V. A. Op. cit.— P. 61.
- ⁸⁰ Зубарь В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Вказ. праця.— С. 102—108.
- ⁸¹ CIL, VIII, 619; Беляев С. А. К пониманию CIL, VIII, 619 // ВДИ.— 1968.— № 4.— С. 127—137.
- ⁸² Ростовцев М. И. Новые латинские надписи с Юга России // ИАК.— 1909.— Вып. 33.— С. 8; Тудор Д. Киликийская когорта в Малой Скифии и Тавриде // МИА ЮЗ СССР и РНР.— Кишинев, 1960.— С. 247; Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Polnocnym wybrzezu morza Czarnego.— Warszawa, 1988.— S. 143; Беляев С. А. Указ. соч.— С. 128; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 58.
- ⁸³ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 43, 44.
- ⁸⁴ Соломоник Э. И. Латинские...— С. 20—27, № 1; С. 37, 38, № 9; Соломоник Э. И. Несколько неизданных надписей Херсонеса и его округа // НЭ.— 1974.— Т. 9.— С. 34—36. Нещодавно під час розкопок у портовому районі Херсонеса було знайдено фрагментований вівтар з погано збереженим латинським написом, в якому згадується ще один військовий трибун. За повідомленням С. В. Дячкова, напис готується до друку.

⁸⁵ Помилковим є висновок про те, що Тіберій Плавтій Фелікс Феррунтіан був першим та останнім командиром усіх римських підрозділів у Північному Надчорномор'ї. Див.: Антонова І. А., Яйленко В. П. Херсонес, Северное Причерноморье и Маркоманнские войны по данным херсонесского декрета 174 г. н. э. в честь Тита Аврелия Кальпурниана Аполлониды // ВДИ.— 1995.— № 4.— С. 82.

⁸⁶ Sarnowski T. Die ritterlichen Tribunen der legio I Italica // Prosopographica.— Poznan, 1993.— S. 63—80.

⁸⁷ Зубарь В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Вказ. праця.— С. 107, 108.

⁸⁸ Докл. див.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 58; Sarnowski T., Zubar V. Op. cit.— S. 233, 234. Пор.: Сон Н. А. Тира римского времени.— К., 1993.— С. 34, 35; Зубарь В. М., Сон Н. А. К интерпретации одной латинской надписи из Ольвии (ЮСРЕ, I²) // ВДИ.— 1995, № 3.— С. 185, 186.

⁸⁹ Докл. див.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 58.

⁹⁰ Див.: Борисова В. В. Черепица с клеймами римских легионов // СХМ.— 1961.— Вып. 2.— С. 41, 42.— Рис. 3.

⁹¹ Савеля О. Я. Указ. соч.— С. 237.

⁹² Борисова В. В. Указ. соч.— С. 42, 45.

⁹³ Зубарь В. М., Антонова И. А. Об интерпретации и датировке клейм с аббревиатурой VEMI из Херсонеса // ВДИ.— 1991.— № 2.— С. 82, 83.— Рис. 2, 1; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 98.— Рис. 44, 1.

⁹⁴ Schultze W. Zur Geschichte lateinischer Eigennamen.— Berlin, 1933.— S. 202, 364, 482; Мбсу А., Feldmann R., Marton E., Szilágyi M. Op. cit.— P. 204.

⁹⁵ Докл. див.: Зубарь В. М., Антонова И. А. Вказ. праця.— С. 83.— Прим. 18.

⁹⁶ Антонова И. А., Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 58—86.

⁹⁷ Виноградов Ю. Г. Новое документальное досье императорской эпохи из Херсонеса (О превратностях судеб херсонеситов и их лапидарного архива) // ВДИ.— 1996.— № 1.— С. 48—60.

⁹⁸ Антонова И. А., Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 72, 74.

⁹⁹ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 57 и сл.; Пор.: Свенцицкая И. С. Еще раз о новом херсонесском декрете // ВДИ.— 1996.— № 3.— С. 138, 139; Смышляев А. Л. Карьера, миссия и статус Т. Аврелия Кальпурниана Аполлониды // ВДИ.— 1996.— № 3.— С. 141—147. На користь висновку про чергову загрозу варварів у цей час свідчать й інші епіграфічні пам'ятки. Докладніше див.: Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 57.— Прим. 23.

¹⁰⁰ Антонова И. А., Яйленко В. П. Указ. соч.— С. 76.

¹⁰¹ Савеля О. Я. Указ. соч.— С. 237; Савеля О. Я. Некоторые результаты работ...— С. 90. Публікація цього скарбу готується до друку.

¹⁰² Ростовцев М. И. Римские гарнизоны...— С. 157; Ростовцев М. И. Новые латинские надписи из Херсонеса // ИАК.— 1907.— Вып. 23.— С. 4.

¹⁰³ Zosim, I, 20, 1; Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в.— М., 1954.— С. 36—39.

¹⁰⁴ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 127, 128.

¹⁰⁵ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 126, 127; Антонова И. А. Административные здания Херсонесской вексилляции и феми Херсона // Хсб.— 1996.— VIII.— С. 13, 14; Vinogradov J. G., Zubar V. M. Die Schola principalium in Chersonesos // Il. Mar Nero.— Roma, Paris.— 1995/96.— II.— S. 129—143.

В. М. Зубарь, О. Я. Савеля, Т. Сарновский

НОВЫЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ИЗ РИМСКОГО ХРАМА В ОКРЕСТНОСТЯХ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

В 1996 г. на территории Балаклавы открыты остатки храма Юпитера Долихена. В портике со дна строительной траншеи были извлечены фрагменты надписи с посвящением Юпитеру Долихену. В cellule храма, in situ, зафиксированы постамент статуи Геркулесу с надписью и алтарь, посвященный Вулкану, нижние части двух известняковых колонн, одна из которых была украшена побегими плюща. Рядом, также in situ,

зафиксированы две известняковые прямоугольные плиты на ножках. Ниже уровня постамента статуи Геркулеса были обнаружены фрагменты еще двух прямоугольных плит с посвящениями Юпитеру Долихену и изображениями масок, разбитые во время гибели храма, обломки статуи, скульптурных изображений, рельефов, фрагменты черепицы с латинскими клеймами, керамика и др. Северо-восточная стена храма пока не раскопана, что не позволяет составить более полное представление о характере храма.

При раскопках найдено пять надписей. В одной говорится, что храм Юпитеру Лучшему Величайшему Долихену был восстановлен солдатами вексиляции из Нижней Мезии, под командованием Антония Валента, военного трибуна I Итальянского легиона, с помощью Новия Ульпиана, центуриона того же легиона. На торцевых сторонах двух жертвенных столов также имелось имя Юпитера Долихена. Еще одна надпись была вырезана на постаменте статуи Геркулеса. Из нее следует, что статуя посвящена Геркулесу и поставлена за здоровье императора Антонина Августа и Марка Аврелия Цезаря Антонием Валентом, трибуном I Итальянского легиона с помощью того же Новия Ульпиана. Последняя надпись была вырезана на алтаре, поставленном Вулкану Антонием Проклом, центурионом XI Клавдиева легиона, по обету.

Эпиграфика и другие материалы позволяют рассматривать открытый храм в качестве святыни, дислоцировавшегося здесь во второй половине II в. римского гарнизона. Сейчас можно утверждать, что на территории Балаклавы дислоцировался достаточно многочисленный римский гарнизон, с которым, помимо храма, следует связывать остатки построек II—III вв.

V. M. Zubar, O. Ya. Savelya, T. Sarnovsky

NEW EPIGRAPHIC RELICS FROM THE ROMAN TEMPLE IN THE ENVIRONS OF TAURIC CHERSONESUS

Remains of the Jupiter Dolichenus temple were excavated in the territory of Balaklava (in Crimea, near Sevastopol) in 1996. In the portoco taken from the bottom of the building trench there were found fragments of the inscription with dedication to Jupiter Dolichenus. A pedestal of the Hercules statue with an inscription, an apse dedicated to Volcano, lower parts of two limestone pillars one of which was decorated with ivy sprouts are fixed in situ in the temple cella. Nearby, two limestone rectangular plates on the legs are fixed also in situ. Below the level of the Hercules statue pedestal there were found fragments of two rectangular plates more with dedications to Jupiter Dolichenus and pictures of masks (they were broken when the temple was ruined), fragments of a statue, sculptures, reliefs, fragments of tile with Latin brands, pottery and so on. The north-eastern wall of the temple is still not excavated, which does not permit imagining the temple pattern more completely.

There were found five inscriptions during the excavations. One of them indicates that the temple to Jupiter, the Best Greatest Dolichenus, was restored by soldiers of vexillation from Lower Mesia under the command of Anthony Valent, a military tribune of the 1st Italian legion, with the aid of Novius Ulpianus, a centurion of the same legion. Butt-ends of two tables for making sacrifices also had inscriptions of Jupiter Dolichenus' name. One inscription more was engraved on the pedestal of the Hercules statue. It follows from the inscription that the statue is dedicated to Hercules and is erected by Anthony Valent, a military tribune of the 1st Italian legion, with the aid of the mentioned Novius Ulpianus to the health of emperor Anthonin august and Mark Aurelius cesar. The last inscription was engraved on the apse made in honour of Volcano by Anthony Proclus, a centurion of the 11th Claudius legion, by vow.

Epigraphy and other relics permit treating the temple excavated as a sacred thing of the Roman garrison which was located there in the second half of the 2nd century. It may be ascertained now that a rather numerous Roman garrison was dislocated in the territory of Balaklava and besides the temple, remains of buildings of the 2nd—3d centuries are to be associated with it.